

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**Helynévtörténeti vizsgálatok a régi
Ugocsa vármegyében**

Kocán Béla

Témavezető: Dr. Hoffmann István

DEBRECENI EGYETEM

Nyelvtudományok Doktori Iskola

Debrecen, 2013.

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

1.1. A magyar helynévtörténeti kutatások a 20. sz. elejétől két területre összpontosultak. Az egyik a Kárpát-medence etnikai viszonyainak a bemutatása a helynevek alapján a legkorábbi időktől kezdődően; az ezzel szorosan összekapcsolódó másik terület pedig a helynevek történeti és rendszertani vizsgálata. Értekezéssel e két kutatási irányhoz kapcsolódtam, és a történelmi Magyarország egy kisebb területének, a régi Ugocsa vármegyének a történeti helynévanyagát dolgoztam fel. Egyrészt a helynévanyag nyelvi rétegeinek feltárását és ezek több szempontú elemző bemutatását végeztem el; másrészt a viszonylag későn létrejövő ugocsai névrendszeren belül megmutatkozó kapcsolatok, tendenciák leírását. Érdekes hangsúlyoznunk a vizsgált területnek a névtudományi kutatásokban való kiemelt szerepét: Ugocsa a magyar nyelvterület peremén helyezkedik el, ebből adódik megőrző (archaikus) jellege; valamint az, hogy a területet kevésbé érintette a török hódoltság hatása; viszont a népi-nyelvi érintkezéseknek napjainkig is élénk színtere.

A dolgozat alapját Ugocsa megye ó- és középmagyar kori helynévanyaga képezi, amelyet történeti-etimológiai szótár formájában dolgoztam fel. Ez azonban terjedelmi okokból nem része értekezésemnek. A szótár jelenlegi adatállománya mintegy 5000 névcikk (utalócímszavakkal együtt), jelen vizsgálatomban ennek ó- és középmagyar kori részével, közel kétezer adattal dolgoztam.

1.2. Vizsgálatom során két kutatási célt érvényesítettem. Elsőrendű szempontom annak bemutatása volt, hogy Ugocsa helyneveinek nyelvi arculata milyen etnikumok jelenlétét igazolja a területen, és azok időben hogyan jellemezhetők. Nagy figyelmet fordítottam arra, hogy a helynévanyag a szláv–magyar kontaktus gyökereit és a két nyelv és nép későbbi szimbiózisát a megye egyes területein hogyan világítja meg. A terület kevésbé jelentős etnikumainak, a német és román népcsoportoknak a helynévadásban játszott szerepét is vizsgáltam. Elsősorban arra lehetünk kíváncsiak, hogy a korábbi népesség- és településtörténeti eredményekhez képest a helynevek nyelvészeti-névtani vizsgálata jár-e valamilyen hozadékkal a terület népességi viszonyainak megismerésében.

A második szempontom a vizsgálat során annak bemutatására irányult, hogy a megye névkorpuszának egésze milyen általános névrendszertani jellemzőket mutat fel. Felismerhetjük-e a korpuszban valamely markáns tendencia helynévfajta-specifikus jegyeit, ad-e lehetőséget a nagyméretű (név)anyag rendszer-szemléletű feldolgozása eddigi ismereteink pontosításra, megerősíti-e az egyes tudományterületek — olykor ellentmondásoktól sem mentes — eredményeit? Disszertációm ilyen irányú kérdésfelvetésének indokoltságát az a körülmény magyarázza, hogy a megye névkincsét ugyan hasznosították érintőlegesen egyes szakmunkák, de a teljesség igényével összeállított modern adattár és arra épülő nyelvészeti-névtani elemzés a múlt század első fele óta nem készült.

2. Az alkalmazott módszerek

2.1. Névelemző eljárásomban HOFFMANN ISTVÁN mikrotoponimákra kidolgozott többszintű modelljét alkalmaztam, ill. a leírási keretet érintő későbbi munkákat is figyelembe vettem. Lexikális-morfológiai szinten nem elemztem a helyneveket, mivel a funkcionális leírás átfedéseit ki kívántam kerülni. Továbbá HOFFMANN ISTVÁNNak a névrekonstruációról szóló tanulmányainak a szemléletét is érvényesítettem a névkorpusz összeállításakor és elemzésekor.

A történeti kútfők szerint a megye a legkorábbi időktől kezdve vegyes etnikumú volt. A leírás során nagy haszonnal támaszkodtam PÓCZOS RITA munkáinak módszertani elveire is, a szerző ugyanis szintén kevert nyelvű területeket vizsgált történeti szempontból. PÓCZOS mai többnyelvű névrendszerek modellálása során alkalmazott eljárásait is figyelembe vettem — főként a helynévfajták etnikai vizsgálatokban betöltött szerepéről tett megállapításait —, amelyeknek a segítségével a régebbi korok etnikai vizsgálatának hozadékát veszi számba.

2.2. Értekezésem az alábbiak szerint épül fel. Munkám I. fejezetében Ugocsa vármegye létrejöttéről és természetföldrajzának honfoglalás körüli állapotáról és az azt követő időszakban történő változásáról írok.

A II. fejezetben egységesítő és értékelő szándékkal számba vettem a megye múltjával kapcsolatosan a különböző tudományterületek (történettudomány, régészet, nyelvészet) megállapításait, majd azokat kiegészítettem a névrekonstruáció során nyert saját eredményeimmel. A fejezetet két részre tagoltam: először a honfoglalás előtti, majd az ó- és középmagyar kori etnikai viszonyokat mutattam be a társtudományok felhalmozott tapasztalatait is alapul véve.

A következő két fejezet dolgozatom központi részét képezi. A III. fejezet az előző rész szerves folytatása: az ó- és középmagyar kori ugocsai helynévállományt nyelvi rétegekbe sorolom a három nagy helynévfajta (folyóvíznév, településnév, mikrotoponimák) elkülönítésével, s ezek etnikai és névrendszertani hasznosíthatóságát mutatom be. A helynévfajták nyelvi rétegek szerinti analízisében a HOFFMANN-féle tipológia fogalmi keretét alkalmazva egységes szempontok alapján írtam le a magyar és a jövevényneveket egyaránt. E módszertani elv alkalmazását azért látom indokoltnak, mert így a bemutatott helynévrétegek — szerkezeti, keletkezéstörténeti és nyelvi kritériumok szerinti leírásukkal — jobban megragadhatóakká válnak, valamint a különböző nyelv- és névrétegek egymással való összevetésére is lehetőség nyílik. Például a megye víznévrendszerében az ómagyar kori *Verbőc* és *Rekettyés* nevek is növénynévből képzéssel formálódtak, azzal a fontos eltéréssel azonban, hogy az első névadási mozzanat alapján az első a szláv, a második a magyar névréteg részét képezi.

Az utolsó fejezetben az itt elkülönített objektumfajtáknak a belső rendszerkapcsolatait tártam fel. A fejezet első részében a névrendszerek belső építkezésének tendenciájáról, a névbokrosodásról szólok, és a bokrosodással összefüggő módszertani elvről, a kikövetkeztetés eljárásáról; a másodikban az ómagyar kori

névrendszertani összefüggéseket a bokrosodás egyik formájának megvilágításán keresztül mutatom be; majd a folyamat középmagyar kori jellemzőit ismertetem.

3. Az értekezés eredményei

3.1. Ugocsa megye népességtörténete

A történettudomány állásfoglalása alapján tudjuk, hogy Ugocsa vármegye a 11. században még nem volt megszervezve. Az adott területen később kialakuló megye etnikai képének teljes felvázolása érdekében azonban mégis áttekintettem a területnek a magyarok megtelepülését megelőző népességtörténeti állapotát. Munkám interdiszciplináris alapokra épül: az etnikai viszonyok alakulásáról elsősorban régészeti, történettudományi, (történeti) nyelvészeti-névtudományi vizsgálatok eddig elért eredményei által kapunk többnyire csak vázlatos képet.

A Kárpát-medence északkeleti szélének honfoglalás előtti népi viszonyai sok bizonytalanságot rejtenek, ugyanis a kelták, a dákok, a germánok és a törökök jelenlétét a társtudományok nem tisztázták megnyugtatóan. A régészek szerint szlávok már a honfoglalás előtt, talán legkorábban a 7. századtól éltek itt, viszont letelepedésük idejét és csoportjaikat — a szláv anyagi kultúra kronológiai és etnikai meghatározásának a problémájából adódóan — eltérően ítélik meg. A korai szláv telepek a későbbi Ugocsa sík vidékén, a vízfolyások mentén, mocsaraktól övezett részén találhatóak. A honfoglalás előtti idők népességéről az elvégzett névrekonstruktív eljárás eredményeként összegezhetjük, hogy mivel az indoeurópai alapokra visszavezethető *Tisza* folyóvíznév képviseli egyedül ezt a korszakot, s noha ez kétségkívül szláv közvetítéssel került a magyar nyelvbe, erre az egyetlen névre nem tudjuk alapozni a honfoglalás előtti szláv szubsztrátum kétségtelen jelenlétét.

A 6- és a középmagyar kor nyelvi képének jellemzésekor a korai szlávtság folyamatos jelenlétével azonban már kétségtelenül számolnunk kell Ugocsában, de a történettudományi és nyelvészeti álláspontokat áttekintve a szakirodalomban korábban feltételezett kronológiai határt (11. sz.) kitágítva.

A történettudomány a szláv réteg egy második csoportjával, a ruszinság kései és fokozatos beszivárgásával is számol Ugocsában. Az első rutén rajok csupán 1336 és 1351 között települtek meg a megye addig érintetlenül maradt részén, a Szőlősi-hegységben.

A magyarság megjelenésének első nyomai a területen nem tisztáztak egyértelműen. A történettudomány az első magyar települési réteget okleveles források alapján a 12. század második felétől datálja. A 20. sz. első felének nyelvészeti-névtani vizsgálatai a megyében lokalizált szláv *Long* helynév megőrzött nazálisa alapján a magyarság megjelenését a 11. sz. elejére valószínűsítik. Viszont ezt a feltételezést a helynév egyszeri említése, az azt közlő FEJÉR-féle forrásmunka pontatlanságai és a névben kimutatott szláv orrhangú magánhangzó megőrzésének kronológiai mutatói is elbizonytalanítják.

Oklevélbeli említések és későbbi személynévi szórványok alapján történészeink szász telepések jelenlétét is igazolták. A korai szászoknak a tatárjárás előtti rétegét a megye délnyugati részén megjelenő batári flamandok és a tatárjárás utáni összefüggő Tisza-völgyi szigetet alkotó királyi hospesek alkothatták. Emellett a megye déli szegletében — Terebesen — az 1760-as években a németek kisebb arányú betelepülésével is számolhatunk.

A szláv és a német népesség mellett a románság jelenlétét is kiemelhetjük. A Kárpát-medencében nem őslakos román etnikum a 14. sz. derekán jelent meg Ugocsa déli részén — Erdély felől beszivárogyva —, s szinte észrevétlenül szállta meg az Avas hegység erdős oldalait. SZABÓ ISTVÁN a történeti kútfők alapján kiemeli, hogy az Avas középső része a 18. sz. második felében egyben a ruszin–román keveredési határ is. Az érintkezési vonal a románság térfoglalásának végső határa a megyében.

Régészeti, történettudományi és történeti névtani eredmények más etnikum (pl. török) jelenlétére nem utalnak Ugocsa területén.

3.2. Ugocsa megye ó- és a középmagyar kori helynévkincsének nyelvi rétegei

A helynevek nyelvészeti-névtani vizsgálata azt mutatja, hogy a domináns magyar névréteg mellett igen szűk körű a más etnikumokhoz köthető és az ismeretlen-bizonytalan eredetű nevek aránya.

3.2.1. Óeurópai névréteg

Csupán egyetlen folyóvíznév sorolható ide (a *Tisza*), ráadásul ez folyásának kiterjedéséből következően más területen is kaphatta a nevét. Az indoeurópai folyóvíznevet a megye központi területére lokalizálhatjuk, ahol elszórtan korai szláv vízneveket is találunk.

3.2.2. Szláv névréteg

A teljes névkorpuszon belül igen csekély a szláv eredetű nevek száma, de még így is e réteg a legnagyobb arányú a magyar mellett. Két szláv réteggel számolhatunk. A régészeti leletek a korai szlávokat a 7–9. századra datálják, ezzel szemben a helynevekkel (a mikronevekkel) csupán azt lehetséges bizonyítani, hogy a szlávok nyoma a 11. sz. előtti időszakból igazolható a szláv nazális magánhangzó hanghelyettesítésével (feltéve, ha a helynévi említés forrásértékének és a hangtani tendencia lefolyásának időbeli bizonytalanságával nem számolunk). A korai szlávokhoz köthető mikrotoponimák az északi mocsármedence vidékére lokalizálhatók (a legkorábbi adatok csupán a 13. sz.-ból valók). A 14. sz.-ban a szlávok e rétege a Tisza jobb és bal partján jelentkezik, a későbbi századokban szórványosan a Tisza és mellékágainak árterületein találunk szláv helynévi nyomokat. Látható, hogy a korai szlávok helynévi nyomai a sík vidéken, döntően a megyének a mocsarakkal és erdőkkel szabdaltságot mutató központi részén jelentkeznek, azon a területen, ahol a megjelenő magyarság is számos helynévi nyomot hagy majd maga után. A szláv–magyar kétnyelvűséghez nem férhet

kétségünk a területen, pl. ezt a szórványosan felbukkanó szláv és magyar nevek esetei, a korai szláv–magyar névpárok (m. *Rakasz* ~ szl. *Rakaszov*), az oda-visszakölcsönzések (szl. **Kriva* > m. *Kirva* > szl. *Kriva*), vagy az ún. kettős névszerkezetek (*Karna-Kadarcs*) is jelzik, de a korai szlávtság eltűnésének időpontjáról, folyamatáról biztosan nem mondhatunk. A történeti névtan mai nézete szerint ez esetben csupán a nyelvi alkat alapján fogalmazhatunk meg valamit is a kérdésről. Módszertani tekintetben figyelemre méltó és hangsúlyozandó jellemzője a teljes vizsgált ugocsi szláv eredetű névállománynak (a korai és kései szláv rétegre egyaránt érvényes lehet) az, hogy a nevek döntően két kategóriába sorolhatók: 1. jelentős részének a névhasználója nem tisztázható (szláv és magyar egyaránt lehet), 2. viszont mintegy három tucat név a feltételezett szláv származtatás ellenére is már magyar hangszerkezetű. Az utóbbi csoport elemeit — habár szláv lexémákra vezethetők vissza —, de alakszerkezetüket gyakran formálta valamilyen magyar hangtani tendencia, ami már a névtest magyar névhasználatát nyomatékosítja, így az adatok a szlávokra való rátelepülés, összetelepülés valószínűségét erősítik. Fontos adalékként megjegyezhető, hogy szláv név- és (nyelv)használatra csakis néhány településnév magyarból való adaptációjának változása utal (*Rakaszov*, *Bábonya*, *Kupánya* stb.). A két etnikum találkozási pontjai a folyóvíznevek és mikronevek alapján a megye középső vízgyűjtő területére, valamint az északnyugati, északkeleti és a déli határvidékre tehetők. Ez is csak abban erősít meg bennünket, hogy a két nép ugocsi történetének megismerése egymástól elszakíthatatlan, mindkét névréteg elemei a másiktól is vullanak.

A második szláv réteg a szakirodalom szerint a 14. sz. közepén jelent meg az északkeleti hegyvidéken, és észak-északkeletről terjeszkedett déli irányba. A helynevek etnikai vallatása szerint a ruszinok az északkeleti hegyvidéken mutatathatók ki, folyóvíznévi és mikronévi adattal igazolhatóan legkorábban a 17. sz.-ban. Ezzel szemben a *Kriva* 15. sz. közepi és *Szaszova* ~ *Szaszovo* 18. sz. első évtizedéből származó lejegyzése alapján szláv névhasználókat valószínűsíthetünk a megye keleti és középső részén is, valószínűleg mindkét esetben — a név hangtani vagy integrációs foka alapján — számolhatunk az új népelem hatásával.

Mindhárom névfajta szláv helyneveinek nyelvi arculatára jellemző az egyrészes-ség és a morfológiai szerkesztéssel való keletkezés. Produktív szláv formánsokat emelhetünk ki a térség neveit vizsgálva (pl. *-ova*, *-ьcb*, *-ьna* stb.), de látható, hogy sok esetben a formánsok már magyar megfelelőeket mutatnak (ld. magyaros *-óc/-őc* stb.). A sajátosságot kifejező névrészfunkció tűnik a leggyakoribbnak, s jellemző kategóriának mutatkozik a növényzetre, állatvilágra, anyagra stb. utaló jegy. Feltűnő, hogy egyes szláv víz- és a településnevek estében (pl. *Csenge* > *Csong[o]va*, *Sárd* > **Sárdik* stb.) a korábbi magyar helynév került át — a szláv helynévrendszer elemeihez idomulva — a szláv víznévállományba, ami a magyar–szláv kontaktusra mutat.

3.2.3. Magyar névréteg

Névrekonstruktív vizsgálataim arra utalnak, hogy a vármegye kialakulásának a legkorábbi időszakától a középmagyar kor végéig a magyar helynévkincs döntő számbeli fölénye tapasztalható. A névanyag robbanásszerű kialakulásával számolhatunk, amelyben a magyar névrétegnek uralkodó szerepe volt. A korábbi szakirodalmi nézetekkel szemben még a legkorábbi magyar folyóvíznévi adatok is csupán a 13. század harmadik negyedéből származnak, amikor már más területek névrendszere előrehaladottabb képet mutat. Mindhárom névfajta a magyar eredetű nevek dominanciáját rajzolja ki, de különösen a mikrotoponimák között kiemelkedő a magyar névadás szerepe. Ez azzal is kapcsolatban lehet, hogy e csoport kevésbé megőrző jellegű, mint pl. a településnevek vagy a víznevek rétege. A magyarság a Tisza völgyét és az annak mellékágaitól övezett sík vidéket szállta meg először (feltételezhetően nyugati irányból), ahol művelésre alkalmas területet is talált. A megye északi hegyvidékén is jelentkeznek magyar helynevek, ám a történelmi állásponttal szemben némileg korábbról, a 14. sz. elejétől találunk magyar helynévi emlékeket, majd ezt követően szórványosan (főként a mikrotoponimák körében). Ezzel szemben az Avas lábánál már a legkorábbi időszakról adatolhatók elszórtan magyar nevek.

A vizsgált intervallum korai szakaszában a folyóvíznevek és a településnevek állományában az egyrészes nevek dominánsak. A kétrészes nevek a folyóvíznevekben a 14. sz.-ban, a településnevekben a 15. sz.-ban válik uralkodóvá. A magyar mikrotoponimákat — a kezdetektől a vizsgált korszak végéig — a kétrészes névstruktúra erőteljessége jellemzi. A folyamatok mögött minden bizonnyal az egyes névfajtákban meglévő névmodellekhez való igazodás rejlik.

A magyar helynevek keletkezési kategóriái is markáns névfejlődési típusokra utalnak az egyes névfajták esetében. A szintagmatikus szerkesztettségű folyóvíz- és településneveken belül a minőségjelzős szerkezet megterheltebbnek látszik a birtokosnál, a mikroneveken belül kitűnőbb a birtokos jelzős struktúra. A kétrészes vízfolyás- és településnevek körében nagy számú a szerkezeti változással létrejött neveknek a csoportja, viszont a mikrotoponimák körében e változás ritkán formálta a helynevek alakját. Az előbbi két denotátumfajtaiban markáns névalkotó mód a kiegészülés. E mögött és az alább tárgyalt modelltípusok kronológiai változatosságában is vélhetően a névfajták azon jellemzőjét kell látnunk, hogy a magyarság tájszemléletében már a legkorábbi időszakról a víznevek fontos igazodási pontok voltak, így a térfoglalás során e tájalkotó elemek hamar kaphattak megnevezéseket, s a későbbiekben már a meglévő víznevi névmodellek alakszerkezeti módosulása figyelhető meg. Ez a folyamat a településnevekben még jobban tetten érhető, ugyanis a névfajta kialakulásának tekintett korai ómagyar korban — nálunk ennek kései szakaszán — túl a településnévrendszer újabb elemeket már kevésbé termelt ki a megyében. Ezzel szemben a már meglévő névtestek alakját az adott időszakban ható névfejlődési tendenciák formálták névszerűvé (pl. fajtajelölő utótagot kaphattak a nevek).

Az egyrészes magyar helynevek keletkezésében is eltérő tendenciákat rajzolnak meg a névfajták. A településnevek létrejöttének prototipikus kategóriája a metonímia, de a mikrotoponimák jelentős számát is e névalkotáshoz köthetjük. A helynévképzés (főleg *-s* formánssal) és a névhasadás a folyóvíz- és mikronevek körében számottevő típus, ezzel ellentétben az utóbbi keletkezéstörténeti kategória a helységnevek csoportjában egyáltalán nem jelentkezik. Látható az is, hogy mindhárom névfajtában az egyrészes nevekben jellegzetes típusnak látszik az S funkció. Prototipikus névmodell az S+F minta, de az is kiemelendő, hogy ez a településnevekben csak a 17. sz.-ig jelentkezik. A mikrotoponimák és a településnevek csoportjában például e modellen belül gyakori a birtoklást, birtokosi viszonyt kifejező szerkezet, de a folyóvíznevekben ez kevésbé megterhelt kategória. Az összes névfajtában kiemelkedő a más helyhez való viszonyítás szerepe is, pl. a mikronevekben leggyakrabban víz- és határnévhez történik viszonyítás, ami a névrendszer kibomlásának, fejlődésének a folyamatát is láttatja. A névminták időbeli elterjedtségének sajátos vonása, hogy az S+M struktúra a víz- és településnevekben már a 13. sz.-tól kitapintható, viszont feltűnő, hogy a mikronevekben ez a szerkezet kései (14. sz.-i) és szórványos. Talán az sem elhanyagolható jelenség, hogy az M+F modell a névfajtákban csak a 14. sz.-tól van jelen, s a folyóvíznevek csoportjában — a másik kettővel szemben — a későbbi megszilárdulása is jól kivehető.

3.2.4. Német etnikumra utaló névréteg

Német nyelvi elemet nem tudunk igazolni Ugocsa névrendszerében, csupán magyar névadással keletkezett — népnévi névrészlet tartalmazó — településnevek (és részben mikronevek) jelzik az új népesség jelenlétét a megye középső részén, a Tisza jobb és bal partján. Ezek legkorábban a 13. sz. második felétől adatoltak, így elmondható, hogy a kronológia és lokalizáció azonosságot mutat a történettudomány következtetéseivel.

3.2.5. Román névréteg

Elhanyagolható számban — mindhárom névfajtában egy-egy biztos adattal — román eredetű helyneveket is kimutathatunk a megye déli-délkeleti részén és az Avas vidékén a Torna jobb és bal partján. A népnévi névrészletet tartalmazó, románokra utaló legkorábbi magyar helynévi említések a 15. sz. közepéről valók, de az első román eredetű helynevek előfordulása csak a 17. sz.-ban mutatható ki, legkorábban a víznevek körében, majd egy századdal később más névfajtákban is. A történettudomány álláspontja szerint a románok első népi hulláma a 14. sz. közepétől jelenhetett meg az Avas vidékén, majd északi irányú terjeszkedésükkel számolnak, és SZABÓ ISTVÁN szerint a 16. sz.-i személynévi elemzések már nem mutatják az etnikum határozott nyomát.

A román nevek névrendszertani jellemzőiről elmondható, hogy kronológiailag késeiek, legkorábban is a 17. sz. elejétől ismeretes egy kikövetkeztetett víznévi alak. De talán ennél is lényegesebb adalék, hogy önálló településnevet nem ad-

tak e népelemek tagjai a megyében, ez valószínűleg elenyésző számukkal vagy presztízsbeli szerepükkel lehet összefüggésben.

3.3. Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései

Munkám ezen részében a névrendszer belső összefüggéseire összpontosítottam a figyelmet, leginkább arra, hogy a névállomány milyen mértékben határozza meg önmaga bővülését, épülését. A helynevek új helynevekben való felhasználásának kérdésköre a korábbi névkutatásokban kevesebb figyelmet kapott. Vizsgálatomban azokat a neveket vettem számba, amelyeknek az alakja a denotatív jelentésük megváltozása mellett vagy nem változik, vagy változik, mégpedig bővül. Az, hogy e komplex jelenségből csak ezzel az egy megközelítéssel foglalkozom, az indokolhatja, hogy fő célom az ugocsai névrendszer belső „önszervező”, „önépítő” mechanizmusának feltárása volt, tehát az új nevek születése, és nem a meglévő nevek szerkezeti változásvizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. Ebből adódóan a névalkotási folyamatok közül hárommal foglalkoztam: a jelentésbeli névadással, a helynévképzéssel és a szintagmatikus szerkesztéssel. Elemzésem hipotézise az volt, hogy a más nevek alapjául szolgáló nevek helynévfajtájukat tekintve (pl. víznév, településnév, mikrotoponima) időszakonként nem azonos módon vettek részt az újabb nevek létrehozásában, és hogy ez a körülmény tükröződik a létrehozott helynevek fajtájában és szerkezetében is.

3.3.1. A vizsgálat elméleti háttere

A helynevek kölcsönhatásának ügyét a fontosabb tudománytörténeti előzmények áttekintésével kezdtem egy-egy helynévfajtahoz kötötten haladva. Ezt követően a névbokrosodás komplex folyamatát s az általam bevezetett terminusokat mutattam be, majd azt vettem számba, hogy az általam alkalmazott fogalmak a szakirodalmi hagyományban milyen jelenség(ek)re vonatkoznak, és milyen értelemben használatosak. A l a p n e v e k nek azokat a helyneveket nevezem, amelyekből újabb, más denotátumokat jelölő nevek keletkeztek, akár úgy, hogy alakjuk módosult, akár úgy, hogy változatlan maradt: azaz alapnév az, ami másodlagos név forrásaként szerepel. M á s o d l a g o s n e v e k nek az alapnevekből alakult neveket tekintem. A fenti folyamatok összességét n é v b o k r o s o d á s nak nevezhetjük, amely olyan komplex névrendszertani tendencia, amelynek középpontjában mindig egy alapnév áll.

A névanyag elemzése előtt még a névbokrosodási folyamatok rendszerszerű leírásából elvonatkoztatható eljárás móddal is foglalkoztam, azaz azzal, hogy egyes névbokrok esetében nem adatolt (alap- és másodlagos) nevek felvételét hogyan alapozhatjuk meg (a névkörnyezet, a helynévi analógiák, a helynévfajták, a nevek szemantikai tartalma és morfológiai felépítése alapján). Ezt az eljárásmódot k i k ö v e t k e z t e t t é s nek, az így felvett helyneveket k i k ö v e t k e z t e t t vagy f e l t é t e l e z e t t (a l a p - é s m á s o d l a g o s) n e v e k nek nevezzük, és az adatolható nevektől a név elé tett * jellel különít-

jük el. Majd a kikövetkeztetés főbb módszertani elveit a szakirodalmi előzményekre hivatkozva körvonalaztam.

3.3.2. Az ómagyar kor névrendszertani összefüggései

Az ómagyar kor névanyagában a meglévő földrajzi tulajdonnevekre támaszkodó névadás jelenségét az alapnevek és másodlagos nevek összefüggésében mutattam be. A helynévi alapú nevek jelentős csoportja (12%) és fokozatos gyarapodása mutatható ki az ómagyar korban. A megye viszonylag kései megtelepüléséből talán az is következik, hogy itt a névállomány egy olyan időszakban kezdett kialakulni és indult fejlődésnek, amikor már az általánosan elterjedt névminták átörökítése útján épülhetett ki a helynévkincs.

Tanulságos eredményekhez vezetett az alapnevek több szempontú vizsgálata: az alapnevek között ugyanis kimutatható egy „helyfajta-specifikus” névréteg, a vízneveké (45%), mivel ezek a másodlagos nevek több mint a felének szolgáltak alapjául (53%). Ez két tényezővel magyarázható: egyrészt a víznevek ősiségével, másrészt az objektumfajta kiterjedésével (tág érvényességi körével).

3.3.3. A középmagyar kor névrendszertani összefüggései

A középmagyar kori ugocsai alapneveknek és másodlagos neveknek a vizsgálata és összevetése a korpusz korábbi névállományában tapasztaltakkal azt mutatja, hogy a névbokrosodás igen jelentős belső szerveződési mód az általam vizsgált csaknem fél évezredben: és minden bizonnyal a magyar helynévkincs egészének is általános és tipikus tendenciája lehet.

A másodlagos névadás szerepe az előző időszakhoz képest némileg nőtt: az ómagyar korban az alap-, a másodlagos nevek az összes helynév 31%-át, a középmagyar korban pedig a 35%-át alkották. A névbokrosodás folyamata alapján az is megállapítható, hogy minél régebbi egy-egy név, annál gyakrabban válhatott másodlagos név alapjává. Az alapnevek között megfigyelhető, hogy az ómagyar korhoz képest a vízrajzi alapnévréteg produktivitása némileg visszaesést mutat arányaiban (45%-ról 34%-ra), de ennek ellenére a középmagyar korban a másodlagos neveknek közel fele (41%) keletkezett a felhasználással. Ebből következik, hogy a névfajta az ómagyar korban túl is megőrizte specifikus alapnévi jellegét, annak ellenére, hogy a középmagyar korban a mikronevek száma jelentősen megnőtt az előző korszakhoz képest: 29%-ról 46%-ra. A víznevek dominanciája a két korszak primer neveinek sorában azzal magyarázható, hogy a névhasználók a vízneveket gyakran használták fel tájékozódásul. A középmagyar korban a másodlagos nevek 10%-a víznév, ami az ómagyar kori 25%-nyi részarányukhoz képest jól mérhető visszaesést mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a vizek erre az időre már jórészt megszilárdult, stabil elnevezésekkel bírtak a területen. A másodlagos nevek névfajták szerinti elemzése a mikrotoponimiai állomány nagyfokú gyarapodását mutatja (89%). Kronológiai szempontból vizsgálva a névbokrosodás folyamatát az ómagyar korban tapasztalt

talt változási irányokat észlelhetjük: az alapnevek körének a fokozatos szűkülésével ellentétben a másodlagos nevek gyarapodását a 18. századig.

A másodlagos nevek keletkezéstörténeti típusainak aránybeli eltolódása a vizsgált két korszakban, úgy vélem, hogy a z általános nyelvfejlődési tendenciákkal is összefügg. A középmagyar korban a képzés 1%-ra és a metonímia 3%-ra csökkent a korábbi viszonylag aktív szerepéhez képest. A szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett kétrészes nevek meghatározó szerepét mutatja viszont, hogy a másodlagos nevek 94%-a tartozik ebbe a típusba, amely jórészt a modellhatással és a modellkövetéssel magyarázható.

4. Az értekezés tárgyából megjelent publikációk

Folyóiratcikk:

1. Kocán Béla: Aklihegy helynevei. *Névtani Értesítő* 26 (2004), 101–5.
2. Kocán Béla: Nevetlenfalú földrajzi nevei. *Acta Hungarica* 12. évfolyam, 2001. Ungvár, 2004, 32–6.
3. Kocán Béla: Akli helynevei. *Névtani Értesítő* 27 (2005), 188–91.
4. Kocán Béla: Ugocsa megye korai ómagyar kori szláv eredetű helynevei. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2 (2006), 107–28.
5. Kocán Béla: Ugocsa vármegye korai ómagyar kori településneveinek nyelvi rendszere. *Magyar Nyelvjárások* 44 (2006), 69–82.
6. Kocán Béla: A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3 (2008), 95–105.
7. Kocán Béla: A folyóvíznevek típusai és változásaik Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori névanyagában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4 (2009), 115–30.
8. Kocán Béla: Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori településneveinek nyelvi rétegei. *Helynévtörténeti tanulmányok* 9 (2013), 19–29.

Konferenciaticikk:

1. Kocán Béla: Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei. In: Hoffmann István–Juhász Dezső (szerk.): *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Bp.: Nemzetközi Magyarisztantudományi Társaság, 2007, 97–112.
2. Kocán Béla: Az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2008, 182–9.
3. Kocán Béla: Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori folyóvízneveinek nyelvi rétegei. *Acta Hungarica* 18. évfolyam, 2007. A XV. Nemzetközi Tudományos Konferencia anyagai. Ungvár, 2008, 122–34.